

5. ROZHOVOR

PŘÍPRAVA ROZHOVORU

Vlastní rozhovor je nejvýznamnější a stěžejní částí celého orálněhistorického procesu, proto je třeba se na tuto část po všech stránkách dobře připravit. Na rozdíl od písemných pramenů již totiž nemá možnost opravy, tzn. možnost přijít další den a svůj pramen v nezměněné formě znovu probádat. Badatel v orální historii „do téže řeky dvakrát nevstoupí“ a rozhovor se nikdy nepodaří vést ve stejném duchu jako ten předchozí. Jen správně zvolené techniky vedení rozhovoru vedou k úspěšnému pořízení svěbytné a autentické nahrávky splňující všechna kritéria metody orální historie.

Co je tedy vlastně rozhovor a jak jej chápeme v orální historii? Které faktory rozhovor strukturují a jak by měl být prováděn, aby odpovídal všem pravidlům orální historie? Je rozhovor cílem, nebo naopak začátkem dalšího bádání? Jaké role hrají při rozhovoru jeho hlavní protagonisté – narátor a tazatel? To jsou klíčové otázky metody orální historie.

Rozhovor je podle mnoha odborníků více než jen popis dějin, obsahuje vnitřní systém a konstrukce, které nejsou odvoditelné z omezených koncepcí psaných dějin.¹ Rozhovor je výjimečný i tím, za jakých okolností vzniká. Při rozhovoru se mezi tazatelem (badatelem) a narátorem, vypravěčem (někdy se používají též anglické ekvivalenty *interviewee* a *interviewer*) vytváří specifický vztah, který můžeme – z různých pohledů – charakterizovat jako asymetrický. Tuto asymetrii ve

1 Viz Ronald J. Grele: *Ziellose Bewegung. Methodische und theoretische Probleme der Oral History*. In: Lutz Niethammer (Hrsg.), *Lebenseerfahrung und kollektives Gedächtnis*. Frankfurt am Main 1985, s. 204.

vztahu mezi tazatelem a narátorem můžeme chápat jako určitý axiom, daný již tím, že rozhovor je veden se záměrem rozšířit a prohloubit historické poznání konkrétně vymezeného období, události nebo tématu. Na druhé straně však řada autorů (zejména německých) charakterizuje asymetrii ve vztahu tazatel–narátor jako faktor, který je třeba překonat právě v průběhu rozhovoru podněcením a upevněním narátorovy důvěry a otevřeností. Americký orální historik Ronald Grele zmiňuje a zároveň indikuje, že vztah mezi tazatelem a narátorem není jediným vztahem, který se v průběhu rozhovoru utváří a vyvíjí. Tazatel i narátor totiž přistupují k rozhovoru s určitými předchozími (profesními i prožitkovými) zkušenostmi, snad i předchozím ovlivněním a předsudky², a zároveň vše, co je v rozhovoru vyřčeno či nonverbálně sděleno, adresují nejen sobě navzájem, ale i třetím osobám, potenciálnímu posluchači, čtenáři, hodnotiteli nebo interpretovi rozhovoru. Grele tuto skutečnost formuloval termínem „trojediné vazby“ mezi tazatelem, narátorem a „společností“, takovou, jakou ji narátor sám chápe a vidí. Obdobně tento „vztahový trojúhelník“ charakterizoval Niethammer: zdůrazněním vazby (zejména narátorovy) na třetí osobu (*jederman*), tedy případného čtenáře rozhovoru.³ Nejen Niethammer, ale i řada dalších orálních historiků upozorňují na jedno z výrazných specifik rozhovoru, kdy je narativní vyprávění vedeno snahou tazatele dostat narátora (vypravěče) do minulosti a sledovat jeho vzpomínky během vyprávění, ale v každém okamžiku si uvědomují, že komunikace probíhá v přítomnosti – a aby to bylo ještě komplikovanější, výsledek rozhovoru je směřován do budoucnosti, tzn. nejen k budoucím historikům, ale ke všem, kteří se budou o minulost zajímat. Tento fakt by neměl být opomenut ani v dalších fázích výzkumu, tedy v analýze a následné interpretaci rozhovorů.

O jiné trojediné vazbě hovoří další z amerických orálních historiků, David K. Dunaway; ten vidí rozhovor v orální historii takto: „Dokument vytvořený na základě rozhovoru metodou orální historie je triologem, nikoli dialogem mezi historikem a vypravěčem, ale i Cleo, múzou historie, které všichni sloužíme.“⁴

2 Viz Grele, *Movement without aim*, s. 204–207.

3 Viz Lutz Niethammer: Fragen – Antworten – Fragen. Methodische Erfahrungen und Erwägungen zur Oral History. In: Lutz Niethammer – Alexander Von Plato (edd.), *Wir Krigen jetzt andere Zeiten: Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkem in nachfaschistischen Ländern*, Bonn 1985, s. 392–445.

4 Viz ÚSD, COH, sbírka *Rozhovory*. Rozhovor s Davidem K. Dunawayem vedl Miroslav Vaněk, říjen 2007 (Oakland, USA).

Je rovněž třeba přihlédnout k faktu, že jak narátor, tak i tazatel jsou neustále ovlivňováni okolním světem, společenskou i politickou skutečností, a konečně dnes silně medializovanou verzí reality. Za důležité považujeme, aby si badatel ještě ve fázi přípravy na rozhovor uvědomil vlastní předsudky a očekávání, se kterými do projektu přichází, vlastní subjektivitu. „Subjektivita výzkumníka je vlastně důležitým nástrojem pro porozumění subjektivity jiných... Badatel nemůže udělat nic poctivěji než přijmout svoji subjektivitu a pracovat s ní v daném projektu.“⁵ Sebeuvědomění vlastních vkladů, předpojatostí a postojů, se kterými přistupuje badatel k výzkumu, a tím vlastně k narátorům, je zásadním předpokladem pro otevřený přístup k celé problematice. Pro výzkumníka je důležité, aby si formuloval svoje předpoklady, stejně jako možné předpojatosti písemně, a to již před samotným rozhovorem. Vyhne se tak naivnímu předpokladu, že „všichni lidé, pokud jsou normální, tak si myslí totéž, co on sám“⁶.

Alfou a omegou kvalitního rozhovoru je vytvoření důvěry mezi narátorem a tazatelem. Nelze popřít, že oba účastníci rozhovoru vystupují v jeho průběhu v určitých, předem daných, a dodejme značně asymetrických, přitom však dobrovolně přijatých rolích – v roli narátora a v roli tazatele. Zatímco tazatel se ke své roli propracoval určitou odbornou přípravou, narátor se v rozhovoru (nejčastěji bez předchozí přípravy), pouze na základě svých životních zkušeností a své ochoty o nich vyprávět ocitá v poněkud paradoxní situaci; svoji roli narátora naplní nejlépe, bude-li maximálně spontánní, upřímný a otevřený. I z tohoto hlediska by bylo možné poukázat na určitou asymetrii v rozhovoru mezi tazatelem a narátorem, třebaže vystupovat v určitých dlouhodobějších či situačních rolích se de facto každý z nás učí už od dětství a svůj životní úspěch či selhání poměřuje v podstatě úspěchem či neúspěchem ve zvolených (někdy vnucených) rolích.

Za kvalitní a přínosný rozhovor považujeme ten, v jehož rámci narátor své dosavadní „role“, trvající či uchované v paměti, nejen líčí a vypráví o nich, ale zároveň je reflektuje podle svých autentických, osobních (osobnostních) hodnotových kritérií, zásad, pocitů a celé škály individuálních vlastností. Podle celé řady badatelů se má kvalitní interview co nejvíce přibližovat nenucenému rozhovoru. Tazatelova „role“ by rozhodně neměla být jakkoli zručným a odborně erudovaným

5 Viz Jana Plichtová: *Metódy sociálnej psychológie zblízka. Kvalitatívne a kvantitatívne skúmanie sociálnych reprezentácií*. Bratislava, Média 2002, s. 163.

6 Tamtéž, s. 167.

předstíráním. I když tazatel nemůže narátorovu důvěru opřít stejnou mincí, například vlastním životním příběhem či stejně autentickými informacemi (včetně vlastních pocitů a postojů), protože by se tím zhroutila celá stavba rozhovoru, v mnoha případech ani nemůže zaujmout vůči narátorovi emotivně podbarvený pozitivní přístup (který podmiňuje otevřenost a důvěru narátora), jeho zájem o narátorovu osobnost, narátorovy role atd. musí být autentický a upřímný, jak etika orální historie vyžaduje, nikoli pouze rutinně prezentovaný, či dokonce předstíraný (o tom více v kapitole Etika a legislativa v orální historii). Tento opravdový zájem o narátora, jehož charakterové rysy, činy, postoje atd. nemusí být ve shodě s tazatelovými morálními zásadami a postoji, teprve činí z tazatele odborníka, jehož k orální historii disponují nejen profesionální znalosti a dovednosti, ale i jeho vlastní osobnost a její kvality. Pokud je tazatelův zájem o osobnost narátora a jeho životní příběh opravdový, může rozhovor nabýt (bez ohledu na zaujímané role) charakteru autentického lidského setkání, opravdové komunikace, jež i z hlediska konkrétního výzkumného úkolu nebo projektu přináší ty nejlepší výsledky.

V orální historii je kvalitně realizovaný rozhovor prvním předpokladem dalšího postupu. V následujících řádcích si ukážeme, jak nejlépe postupovat ve zvládnání nelehkého „řemesla“ vedení rozhovorů. Jak ale upozorňují některé příručky orální historie, ani teoretické znalosti nejsou při vedení rozhovorů ještě zárukou, že každý vyškolený tazatel bude zároveň kvalitním orálním historikem. V případě orální historie jde totiž o daleko složitější komplex a komplikovaný amalgám znalostí, dovedností a osobnostních předpokladů, které vedou spolu s nutnou praxí k pozitivnímu výsledku. Když se ptali někdy v sedmdesátých letech slavného amerického antropologa Alfreda Krögera, co by poradil mladým antropologům, kteří šli poprvé dělat orálněhistorický, resp. terénní výzkum, odpověděl jim: Co se dá poradit? Bud' to umí, nebo ne.⁷ Náš názor je však jiný, budoucí tazatelé se řemeslu dotazování mohou naučit. Co je ale základem? Nejsou to jen poučení z příruček, ale především samo přesvědčení začínajících badatelů, že orální historii chtějí doopravdy „dělat“.

Co je tedy třeba vědět, abychom se v orální historii alespoň co nejvíce přiblížili k potřebným dovednostem a posléze i výsledkům?

7 Viz Vaněk: *O orální historii s jejími zakladateli a protagonisty*, s. 64.

VYPRACOVÁNÍ PROJEKTU

Orální historie bývá úspěšně využívána při výzkumu rozsáhlé řady témat a aspektů – od biografie jedince po historii regionu, od zkušenosti emigranta po vývoj instituce. Vždy když badatel zvažuje užití orální historie, měl by posoudit, jak může tato metoda nejlépe posloužit zkoumanému tématu.

Nejvhodnější zaměření rozhovoru je orientace na přímou zkušenost narátora. Tehdy, když jsou lidé tázáni na činnosti, motivy, reakce a pocity, nejpravděpodobněji poskytnou přesné a podrobné informace o své minulosti.

To znamená, že například historie města zpracovaná metodou orální historie by měla zahrnovat životní osudy těch, kteří v živoucí paměti reprezentují místní populaci – např. rozhovory s obchodníky, manažery, zaměstnanci, zdravotníky, policisty, zemědělci, pracovníky ve službách, ženami v domácnosti – spíše než povrchní rozhovory o vývoji města od prvního osídlení. Podobně by se orální historie závodu, podniku měla zaměřit spíše na přímé zkušenosti minulých a současných zaměstnanců, vedoucích pracovníků, dodavatelů, personalistů, administrativních pracovníků, než aby očekávala, že titíž lidé budou schopni poskytnout přesnou chronologii vývoje podniku od jeho založení.

Každý projekt by měl začít vytyčením hlavního cíle a postupných kroků, které nás k realizaci stanoveného cíle dovedou. Orální historie je časově náročná a může být nákladná, zejména pokud je třeba pořídit nahrávací zařízení, financovat cestovné nebo využít služeb profesionálů v oblasti přepisu. Konečný produkt vzniklý užitím orální historie – publikace, brožura medailonů, prezentační CD/DVD, výstava nebo webová stránka, filmový nebo rozhlasový dokument – je pak dalším finančním výdajem.

Ještě dříve než začnete s výzkumem, je důležité dobře zvážit, jaké zdroje budete moci použít, abyste si mohli sestavit realistický plán vlastního projektu. Hned na počátku projektu je proto nutné zodpovědět řadu otázek.

Bude projekt řešen v týmu, nebo jednotlivcem? Budete na projektu pracovat na celý úvazek, nebo jen ve svém volném čase? Bude součástí projektu nejen sbírka nahraných rozhovorů, ale rovněž i jejich doslovné přepisy? Na jak velkém teritoriu bude projekt realizován, bude to jen v místě bydliště, obce, nebo se budete snažit pokrýt rozlohou větší území? V takovém případě pak zcela jistě budete muset

počítat s daleko většími náklady na cestovné. A jak se rozhodnete v otázce konečné archivace? Kde budou rozhovory uloženy, na jakých nosičích, jak bude zabezpečeno jejich využívání a zároveň jejich ochrana? Pokud hodláte například umístit rozhovory on-line, budete muset zařídit např. jejich aktualizaci, proces zpřístupňování atd.

Chystáte-li finanční plán projektu, je nutné velmi pečlivě promyslet vlastní cíle ve všech výše uvedených bodech. Asi není nutné na tomto místě více zdůrazňovat, že je třeba hned od začátku projektu rozvrhnout poměrně přesně rovnovážný stav mezi cíli a finančními zdroji. Omezené finanční prostředky mohou velmi negativně limitovat původní cíle projektu. Z minulosti je známá celá řada neúspěšných, resp. neukončených projektů, kdy na jejich konci „vyschly“ finanční zdroje. Ke škodě nás všech nemálo projektů skončilo například pouhým sběrem magnetofonových pásek nebo kazet s neidentifikovatelnými, nezpracovanými a nepoužitelnými rozhovory. Stejně tak mnohé a dobře koncipované projekty, které se zprvu pokoušely interviewovat velký počet narátorů, musely být nakonec kvůli finančním nákladům příliš zúženy nebo přinesly jen povrchní rozhovory, jež neodpovídaly původním cílům a potřebám výzkumu. Neúspěšně realizované projekty jsou pak pro obě strany, jak pro výzkumníky, tak i pro narátory (dárce příběhů) frustrující. Samozřejmě negativně ovlivňují případné další pokračování nebo obdobně pojaté výzkumy v budoucnu.

FÁZE PŘÍPRAVY NA ROZHOVOR

Jak se říká, a v orální historii to platí mírou vrchovatou, „těžko na cvičišti, lehký na bojišti“. Ne že bychom rozhovor pojímali jako „boj“ s narátorem, ale pečlivá příprava je nezbytná pro úspěšné zvládnutí každého orálněhistorického projektu.

Orálněhistorický projekt by měl začít tím, že se pokusíme zjistit co nejvíc o zkoumaném tématu z jiných dostupných zdrojů (archívů, knihoven, soukromých sbírek apod.) včetně sbírek existujících orálněhistorických rozhovorů. Většina metodických příruček orální historie klade zásadní důraz na přípravu tazatelů. Tazatel (historik, student historie, zájemce o historii) by měl být už při zahájení projektu orientován v historii sledovaného období (a pracuje-li v rámci určitého regionu, pak by měl být alespoň rámcově seznámen se specifiky regionální historie v příslušném období). Obeznamnost s místem, týkající se zkoumaného tématu, je velmi užitečná. Rovněž seznámení se

s pracovními termíny toho či onoho oboru, žargonem nebo technickými hesly souvisejícími s tématem usnadňuje vlastní vedení rozhovoru. Zároveň je důležité a začasté i nezbytné obeznámit se jak s domácími, tak zahraničními dostupnými studiemi využívajícími metodu orální historie.

V případě historie organizace poskytnou užitečné informace například dobové brožury, výroční zprávy, složky korespondence a novinové výstřižky. Stejně tak pomohou publikované dějiny organizací atd.

Tím, že před rozhovorem provedeme důkladnou domácí přípravu, projevíme úctu k narátorovi a zdůrazníme důležitost, se kterou pohlížíme na vlastní rozhovor. Na oplátku pak pravděpodobně získáme narátorův respekt a hloubavější a upřímnější rozhovor.

Pěčlivá rešeršní příprava je jediný způsob, jak můžeme zjistit mezery a nejasnosti v jiných dostupných zdrojích a připravit otázky, které, když budou narátorem zodpovězeny, mohou mít za následek nalezení nových informací vedoucích k historickému poznání. Rešeršní příprava nás vybaví širšími znalostmi, a tím i větší mírou sebejistoty v průběhu vedení samotného rozhovoru.

Další možnou metodou přípravy na vedení interview je přítomnost začátečníků při nahrávání rozhovorů pokročilejších kolegů s jejich narátory. Tak lze „odkoukat“ rozličné styly dotazování a různé způsoby kladení otázek.

TAZATEL

Role tazatele je prozatím ve všech orálněhistorických příručkách popsána jako postup zasvěceného motivátora, profesionála seznámeného se zkoumanou problematikou, psychologa zvládajícího naklonit si „srdce dotazovaného“ i partnera v rozhovoru. Je pravda, že specifikum orální historie pramení z faktu, že na rozdíl od jiných zdrojů se tazatel na vytváření orálněhistorického pramene přímo podílí a svým způsobem jej i ovlivňuje. Neexistuje rozhovor, který by s rozdílnými tazateli probíhal stejně, podle stejných not, i když by byly rozhovory předem shodně připraveny. Proces rozhovoru je umění, ne věda, tvrdí Silvia Antonucci: „Když někdo slyší Horowitze, Rubinsteina, Argreicha a Gullera hrát Chopinovu sonátu, slyší stále ten stejný kus hudby, ale s každým pianistou to zní jinak... Příběh nebude znít nezbytně stejně v daný den, s jakýmkoli daným dotazova-

ným.⁸ Mezilidské vztahy vytvářejí spleť přediv akcí, reakcí, souznění či disharmonie.

Jestliže všechny příručky věnují pozornost především přípravě na osobnost narátora, málokterá se věnuje ve stejné míře rovněž tazateli. Přitom je role tazatele v rozhovoru nesmírně obtížná a nezastupitelná. Nemáme tím na mysli pouze samu přípravu před rozhovorem, ale i další fázi vedení rozhovoru, která žádá velké soustředění a vcítění se do narátorova životního příběhu. Jen ti, kteří vedli skutečně poctivě rozhovory založené na orální historii, vědí, o jak psychicky náročnou práci se jedná. Mnoho kolegů přirovnává psychické vyčerpání dostavující se po realizaci rozhovoru k nejnáročnější fyzické práci. Další záležitostí, o které se moc nehovoří, je proces, kdy se tazatel musí sám vyrovnat s narátorovým sdělením – a v mnoha případech jde o skutečně silné vjemy a sdělené zážitky, především pokud narátoři vypráví o zažitých hrůzách (koncentrační tábory, tábory nuceně nasazených, věznění), ale i o lidských tragédiích (smrti partnera, dítěte, partnerských odcizeních atd.). Na tomto místě bychom rádi upozornili na pečlivé promyšlení daného projektu z pohledu badatele či badatelky. Měla by zde zaznít otázka: Jsem schopný/á opravdu traumatické zážitky unést, adekvátně reagovat a později kriticky získaný rozhovor analyzovat?

Jedním z pravých úspěchů orální historie bylo přinucení historické vědy k tomu, aby se zabývala emocemi.⁹ Na druhou stranu sama konfrontace s emocemi v rozhovorech byla – a je – pro některé z nás příliš obtížná. Jak uvádí například A. Lichtblau:

Rozhovory vedené v Rakousku v sedmdesátých a osmdesátých letech znamenaly konfrontaci s válkou, s národním socialismem, perzekucí a kolaborací. Vzhledem k tomu, že téměř žádný z pachatelů nebyl připraven otevřeně mluvit o tom, co udělal, bylo jasné, že se projekt zaměří daleko více na příběhy obětí nacistů. Abych řekl pravdu [říká A. Lichtblau], bylo daleko jednodušší konfrontovat se s příběhy obětí než manipulovat s životními úcty pachatelů. Ze začátku pro mě byly rozhovory s oběťmi extrémně vyčerpávající a čelil jsem nebezpečí sekundární traumatizace – jak říkáme

-
- 8 Viz Silvia Antonucci: *Interviewing people who have suffered serious traumas: Experience with Shoah survivors*. Příspěvek přednesen na 16. IOHA konferenci, Praha 2010. Text příspěvku publikovala IOHA na CD, uložen v Centru orální historie ÚSD AV ČR.
- 9 Viz Leena Rossi: *Emotions in Oral History Interview*. Příspěvek přednesen na 7th European Social Science History Conference, Lisabon, Portugal 2008. Text příspěvku publikovala ESSHC na CD, uložen v Centru orální historie ÚSD AV ČR.

rozvoji příznaků v důsledku identifikace s oběťmi. Bylo pro mě těžké udržet si citový odstup a ještě mnohem těžší zabránit sám sobě vizualizovat tyto příběhy.¹⁰ Právě to je důvod, proč považuji za nesmírně důležité sdílet své zkušenosti, přemýšlet o strategii, jak se při rozhovoru vypořádat se sebou samým. Přes mé bohaté zkušenosti se mi pravidelně stává, že některé příběhy jsou pro mě příliš vážné. Dostaly se mi pod kůži a bylo těžké odstranit je z mysli. V jednom případě to byla zcela nečekaná úvaha o mučení v koncentračních táborech, jindy to byl velice plastický popis o amputaci části těla, zatímco tato osoba byla při vědomí. Bylo pro mě téměř nemožné toto snést. V obou rozhovorech jsem se chtěl soustředit na úplně jiný problém a nebylo mým záměrem prohlubovat již tak traumatické vzpomínky.¹¹

Podobné zážitky má snad každý orální historik pracující v oboru delší dobu, jenž se zaměřil na traumatické období a lidské osudy v něm.

Jak má tazatel se všemi sděleními naložit? Svým způsobem lze skutečně hluboce prožité naslouchání a vcítění se do života narátorů srovnat například s rolí kněze při zpovědi, resp. s rolí psychologa, psychiatra při klinickém rozhovoru s pacientem. Obě zmíněné „profese“ však umějí se získanými informacemi dále pracovat. Ať již jde o transcendentální přenos zpovědi směrem k bohu, nebo v případě psychiatrů o supervizi s kolegy, kdy dochází v rámci společného rozhovoru k jakémusi „vyčištění“ a osvobození se od tíživě doléhajících sdělení. Je na toto vše ale připraven tazatel v oblasti orální historie? Domníváme se, že stále zcela není.

Dalším problémem je pokládání velmi privátních a citlivých otázek. Jsou tazatelé vůbec připraveni pokládat citlivé otázky? Existuje podvědomá obrana, že určitá sdělení ani nechceme slyšet? Máme strach z určitého přiblížení? Existují snad konkrétní tabu, jako prožité týrání, sexualita, duševní trauma, životní ztráty či zločin, kterých se ve svých otázkách nechceme dotknout, protože je sami považujeme za nepříjemné? Rozhodujeme se vědomě, že se na určité druhy otázek nebudeme ptát? A jak budeme reagovat, jestliže o těchto problematických otázkách budou chtít dotazovaní sami hovořit?

10 Viz Beth Hudnall Stamm (ed.): *Secondary Traumatic stress: Self-Care Issues for Clinicians, Researchers, and Educators*. Lutherville, MD 1995.

11 Viz Albert Lichtblau: *Taboos Reflected*. Příspěvek přednesen na 16. IOHA konferenci, Praha 2010 (text příspěvku publikovala IOHA na CD, uložen v Centru orální historie ÚSD AV ČR); viz též Mario Böhm: *Oral History revisited – Mündlich erfragte Geschichte im Journalismus*. Diplomová práce. Wien 2009, s. 74–84.

Z dosavadní praxe víme, jak je pro nováčky v oboru důležité znát odpověď na otázku, jaké dotazy jsou vůbec dovoleny? Je důležité zamyslet se nad tím, jak na tuto jednoduchou, ale základní otázku metodologie orální historie vůbec odpovědět. Podle A. Lichtblaua mají tabu svoji funkci: „Jedná se o určitý druh sociálního konsenzu o tom, co by nemělo být projednáváno. Vyptávat se na věci, jež jsou tabu, může mít fatální důsledky a může vést k nedorozuměním. Je důležité, abychom si uvědomili meze, které by při rozhovoru neměly být překročeny.“¹² Také bychom si měli ujasnit fakt, že různé kultury mají samozřejmě velice rozdílná tabu, která jsou odvozena z jejich náboženství, práva a norem. Témata, která jsou ovlivněna tabu – například sexualita, psychické a fyzické násilí, nemoci, deprese, smrt a chudoba –, nejsou obecně často předmětem komunikace. Ale orální historie se jim vyhnout nemůže. Na druhé straně vždy tato témata vnáší do rozhovoru sám narátor a tazatel je velmi citlivě rozvíjí, tam, kde je pokračování nemožné, rozhodně nenaléhá na další vyprávění.

Ujednotit se na určitých tabu znamená stanovit pro komunikaci hranice. Tedy: specifikovat, co musí zůstat nevyřčeno. Tento postup lze aplikovat rovným dílem na otázky, odpovědi i na analýzy. Tabu a hranice komunikace jsou proměnlivé, a to, jaké budou, záleží jak na nás, tak na společenských normách.

Předešlé úvahy neměly za cíl případného tazatele od jeho práce odradit, ale připravit jej na možná úskalí a problémy, které při kvalitním vedení rozhovorů nutně vyvstanou. Zpět ale k roli tazatele v procesu interview.

Tazatel má umožnit narátorovi, aby vyprávěl svůj život ve formě, v jaké si jej přeje podat. Role tazatele by měla být po celou dobu povzbuzující, motivující a zajišťující maximální komfort pro narátora. Vedle toho je tazatel partnerem narátora v dialogu, oba ve vzájemné interakci spoluvytvářejí orálněhistorický pramen. Partnerský přístup předpokládá, že úloha narátora není tazatelem redukována na „pouhého“ dotazovaného a úloha tazatele na pasivního posluchače na jedné straně, či erudovaného experta vytěžujícího „objekt“ svého výzkumu, tj. narátora, na straně druhé. Se vztahem budování důvěry souvisí i etická stránka orálněhistorického výzkumu nahlížející na narátora jako na dárce svého životního příběhu. O této problematice pojednáme v jedné z dalších kapitol.

12 Viz Lichtblau: *Taboos Reflected*.

Pokud má tazatel zájem o co nejlepší výsledky v orální historii, měl by mu být vlastní zájem o člověka jako o individualitu, měl by mít respekt k jeho názorům, trpělivost, flexibilitu a zvědavost a takt při pokládání otázek, především pak schopnost narátorovi naslouchat.

Aktivní naslouchání je možné dávat najevo hned několika způsoby, pohybem těla, citoslovci jako hmm..., aha..., dále pak verbalizací – dokázat, že se snaží vyprávění narátora porozumět. Čas od času řekne svými slovy to, co řekl narátor: „Řeknu to jen stručně. Pokusím se to shrnout.“ Z těchto vět musí jednoznačně vyplynout, že se vyptávám jen proto, že ověřuji, zda jsem správně porozuměl vyprávění, narátor zároveň získá pocit, že jej tazatel opravdu sleduje. Tato zpětná vazba prohlubuje a přispívá k ještě silnější interakci mezi oběma subjekty rozhovoru.

Tazatel by se měl při rozhovoru vyvarovat určitých chyb, ke kterým při vedení rozhovoru dochází a vznikají při snaze se k narátorovi přiblížit a nějakým způsobem sdílet jeho vyprávění. Takovou chybou může být např. bagatelizace sděleného, diagnostikování narátora, zkoušení narátora (jež má za následek začasté pasivitu narátora v dalším procesu interview), interpretace sděleného (to patří až do fází analýzy a interpretace) a také moralizování narátora. Orální historie není terapeutické sezení.

Za nesprávný postup rovněž považujeme, pokud tazatel často zasahuje do rozhovoru, příliš mluví, nebo dokonce vnucuje svoje vlastní nápady a názory. Takový postup vede k potlačení komunikace, zároveň tazatel přijde o důležité informace, které by správně vedeným interview získal. Tazatel by se měl vyvarovat jakýchkoli náznaků (být nevyřčených) toho, co chce slyšet, což narátor může vycítit, a snažit se pak vypovídat podle přání tazatele, čímž je celý rozhovor v podstatě znehodnocen. Tazatel by měl při rozhovoru akceptovat svoji roli, trpělivě, tiše a především pozorně naslouchat. O tom, že se nejedná o lehký úkol, vám může vyprávět téměř každý badatel, kterého při interview nejednou „svrběl jazyk“, očima popoháněl narátora k cíli, anebo na chvíli „vypadl“ z rozhovoru.

Tazatel by se neměl zajímat jen o výsledky. Měl by také přemýšlet o etických a právních důsledcích orální historie.

Pro narátora je většinou zastrašující nebo matoucí, když musí čelit více než jednomu tazateli. Nicméně především začínající tazatelé mohou úspěšně pracovat ve dvojicích, při rozdělení rolí: jeden je zodpovědný za pokládání otázek a druhý se tiše soustředí na nahrávací

zařízení. Doporučenou variantou je ale vždy rozhovor mezi samotným narátorem a tazatelem.

S postupující praxí se většina lidí může naučit dělat velmi kvalitní rozhovory. Nebuďte ale sklíčení, pokud bude výjimečně, přes vaše veškeré úsilí, rozhovor neúspěšný. I ochotní nárátoři někdy poskytnou neuspokojivé rozhovory. Ne každá interakce mezi tazatelem a jeho narátorem probíhá podle předpokladů. V tom je orální historie specifická, ovlivňují ji živé subjekty, které se většinou dříve nepoznaly, a zcela osvědčené postupy a šablony jednání neexistují. Lidé nejsou stroje, které by bylo možné naprogramovat, na druhou stranu: takový stav by jednoznačně orální historii odsoudil k zapomnění.

VÝBĚR NARÁTORŮ

Tazatel si na základě dosavadních znalostí (studia, dohody při přípravných schůzkách týmu, osobních kontaktů) vytipuje osoby, s nimiž hodlá vést rozhovor. Tazatel, řešitelský tým musí mít ujasněné důvody volby té které osobnosti a předtím, než ji dopisem, telefonicky či přímo osloví, znát alespoň základní údaje o jejím někdejší veřejném (politickém, společenském, kulturním, profesním) postavení. Tazatel by se měl také pokusit (pokud je to možné) seznámit co nejlépe s aktuální situací (osobní, sociální) narátora, aby se při osobním setkání vyhnul dotazům nebo poznámkám, jež by mohly narátora uvést do rozpaků. Již v průběhu koncipování projektu se orální historik zpravidla setkává se jmény osob, jež by bylo vhodné požádat o rozhovor. Zdrojem těchto jmen mohou být dosavadní literatura, archivní materiály (obsahující kartotéky, jmenné seznamy osob v určitých funkcích, postaveních, profesích atd.), dobový tisk a další písemné prameny, jakož i obecné povědomí o významu a důležitosti té které osoby.

Zároveň lze využít i metody „*snowball sampling technique*“ (nabalování sněhové koule), kdy se badatel od prvních oslovených narátorů dozvídá jména dalších osob, s nimiž by z hlediska jeho výzkumného projektu bylo užitečné vést rozhovor.

Hned na počátku je třeba maximální obezřetnosti, aby badatel u budoucích narátorů nevytvořil falešná očekávání. Již ve fázi jejich oslovování je třeba uvést, jaké možnosti (časové, personální, finanční) máme, a že například nebudeme schopni realizovat rozhovory se všemi, kteří nám byli doporučeni. Rovněž je dobré upozornit narátory, že za rozhovory nebudou honorováni. I když se o této otázce na

mezinárodních fórech často diskutuje, v našich podmínkách, kdy je složité zajistit finanční prostředky pro tazatele, zní honorování narátorů, bohužel, zatím jako hudba budoucnosti. Rozhodně ale v této fázi může zaznít, že všichni narátoři budou o dalším průběhu projektu pravidelně informováni, a pokud budou rozhovory publikovány (s jejich souhlasem), budou pozváni na všechny prezentace, vernisáže apod.

Hned na začátku výzkumu je dobré založit si o každém narátorovi vlastní složku, do které zaznamenáme jeho jméno a adresu, telefonní číslo, věk a případně i důvod, proč byl do projektu vybrán.

KONTAKTOVÁNÍ NARÁTORŮ

První kontakt po telefonu je většinou nejlepší způsob, jak se představit potenciálním narátorům. Poté, co jim sdělíte, kdo jste, vysvětlíte, jak jste získali jejich jména, uvedete důvod, proč voláte. V prvním kontaktu je vhodnější popsat svůj projekt jako „výzkum“ než „orální historii“, pokud si nejsme jisti, že budeme chtít dělat rozhovory s každou osobou, kterou kontaktujeme. Často budeme schopni již podle první konverzace posoudit, zda vybrané osoby budou, nebo nebudou skutečně „dobrymi narátory“. Jsou-li nekomunikativní, obtížně udržují základní linii tématu, nebo pokud zjistíte, že jste se zmýlili v rozsahu jejich znalostí, můžete ukončit konverzaci poděkováním za jejich pomoc, aniž byste zmiňovali možnost rozhovoru. Pokud jste s prvním kontaktem spokojeni, domluvte se, že narátorovi pošlete jednostránkový dopis o svém projektu.

V dopise by měly být uvedeny cíle projektu, vysvětleno, jaké bude narátorovo zapojení, popsáno krátko- i dlouhodobé využití rozhovoru, možné uložení získaného rozhovoru, jakož i jeho právní ochrana. Zahrnuto bude vaše celé jméno, kontaktní adresa, telefonní číslo do práce, popř. domů, abyste mohli být kdykoli kontaktováni (příklad oslovovacího dopisu – viz Přílohu 3).

Pokud si narátor nebude jist, zda do projektu vstoupit, je lepší domluvit si další schůzku, na které je možné projekt detailně projednat a na místě zodpovědět případné otázky narátora.

Ať již kontaktujeme budoucího narátora písemně, telefonicky, prostřednictvím společného známého, nebo přímo (pokud znáte budoucího narátora do té míry, že i tato forma přichází v úvahu), musíme počítat s tím, že se může stát, že se řada vytipovaných osob bude

zpočátku zdráhat rozhovor poskytnout. Důvody této zdrženlivosti a počáteční neochoty narátora mohou být různé:

Zásadní odpor vůči jakémukoli projevu, který se zaznamenává (na magnetofon apod.), pevné rozhodnutí nevracet se k vlastní minulosti. Pak nezbyvá než rezignovat a hledat jiného narátora.

Věk, zdravotní důvody, fyzický či psychický stav; zde se můžete pokusit narátora ujistit, že rozhovor (jeho místo, trvání, ohled na zvláštní potřeby) bude veden s maximální ohleduplností vůči aktuálnímu stavu narátora (rozhovor může být rozdělen na kratší sezení, je možné střídat vyprávění s častějšími pauzami apod.) a že je možné vše přizpůsobit tomu, aby se narátor cítil při rozhovoru pohodlně. Někdy se v takových případech podaří narátora k rozhovoru přesvědčit, ale tazatel by měl předem zvážit, zda například narátorův zdravotní (fyzický i psychický) stav neovlivní obsah i formu rozhovoru do té míry, že bude účelnější hledat jiného narátora.

Zatrpkllost osloveného narátora vůči vlastní minulosti, vůči (své) současné politické, ekonomické a sociální situaci (podmínkám, v nichž nyní žije), pocit nedocenění, ukřivdění, nedůvěra v média (negativní publicita, jejímž objektem se mohl ve svém životě stát). Pak záleží na tazatelově přesvědčivosti a taktu, aby narátora ujistil, že rozhovor *není* „důkazním materiálem“, ale způsobem, jak narátor může v plném rozsahu sdělit a pro příští generace ozřejmit své postoje, důvody počínání atd. Tazatel musí vynaložit patřičné úsilí, aby srozumitelně vysvětlil, že rozhovor nemá nic společného s tiskovým interview, že narátorovy zkušenosti jsou pokládány za cenné a nezapustitelné, že narátor se nemusí obávat dát průchod svým pocitům a současným postojům – a svá tvrzení doložit právně relevantní listinou, „Smlouvou o poskytnutí práv“ (viz Přílohu 4), zajišťující narátorovi možnost nenechat své vyprávění zveřejnit mimo okruh vědeckého týmu daného projektu.

Skutečná nebo víceméně předstíraná skromnost narátora, který bude tvrdit, že byl „docela obyčejným člověkem“, a odmítnutí zařazení do kategorie osob nějak významných, hodných vědeckého zájmu, neboť takové označení cítí spíše jako své hodnocení. V tomto případě může tazatel (alespoň zkusit) prolomit jeho zábrany poukazem na to, že uvedené kategorie jsou jen rámcem odborného projektu, ale jeho vlastním cílem je podchytit právě jedinečnou a neopakovatelnou životní zkušenost konkrétního narátora. Někdy pomůže upozornění, že někdo z okruhu osob, které vytipovaný narátor osobně zná, rozhovor poskytl (jde-li o dobrého známého, kamaráda, přítele narátora,

pomůže to prolomit zábrany, jde-li o „nepřítele“, může takové upozornění narátora motivovat, aby „přišel na trh“ se svou vlastní „pravdou“, postojem či verzí skutečnosti).

Obavy případného narátora (zejména staršího, osoby, která nemá příliš zkušeností s médii a veřejným vystupováním), že mu už dobře neslouží paměť (zejména na přesná data, zařazení událostí, jména), nebo že se neumí „dobře vyjadřovat“. Zde tazatel často opakovaně, povzbudivě a důrazně ujistí narátora, že mu v případných selháních paměti pomůže (pak však tazatel musí tento slib dodržet a znát příslušná fakta, data a jména!) a že vyprávění není žádným narátorovým „veřejným projevem“ nebo „slohovým úkolem“. Ujistí narátora, že nahrávka bude přepsána a že narátor bude mít spolu s ním či redaktorem možnost provést v přepisu určité opravy a doplňky. V tomto případě často pomůže, když i tazatel po prvním setkání přizpůsobí svůj slovní projev narátorovi – bude vstřícný, nápomocný, nebude se vyjadřovat formálně, „vědecky“ nebo v dlouhých a komplikovaných souvětích (nikoli *povedu s vámi rozhovor v rámci projektu...*, ale *popovídáme si o vašem životě, o tom, co jste od mládí prožil, na čem jste pracoval/a...*). I zde často pomůže opětovné ujištění, že nahrávka a „syrový“ přepis se nedostanou na veřejnost a do „nepovolaných rukou“, a že se tudíž narátor svou zapomnětlivostí nebo slovní neobratností „neztrapní“.

Výmluvy narátora (zejména u veřejně známých osob), že už vedl řadu rozhovorů pro různá média, že již „o sobě všechno řekl“ (a buď „stejně to všichni zkreslili“, nebo „nemá, co by dodal“), případně že pro příští generace píše paměti apod. Zde je vhodné, aby tazatel důsledně poukázal na rozdíl mezi rozhovorem pro média a tímto rozhovorem pro odborný projekt, přesvědčil narátora, že nejde jen o fakta a události, ale o postoje, prožitky a dojmy. Vůči případným pamětem či jinému druhu písemných materiálů, které si narátor pořizuje, bude vstřícný, rád se na ně se svolením narátora podívá, ale upozorní, že živé spontánní vzpomínání má i své vlastní, písemným projevem nenahraditelné kvality.

Pozor na příliš ochotné narátory! Jestliže oslovený projeví nejen ochotu, ale přímo horlivost rozhovor poskytnout, tazatel ho samozřejmě mezi své narátory zařadí, ale bude mít tuto horlivost na paměti, až rozhovor povede a bude s ním pracovat. Bude uvažovat o tom, zda je horlivost narátora podmíněna přáním zviditelnit se, „opravit“ určité povědomí veřejnosti o sobě, „očernit“ nějakého (někdejšího/současného) protivníka či osobního nepřítele, a v průběhu zpracovávání rozhovoru se pokusí tento motiv specifikovat. Bude brát v úvahu, že takový

„horlivý“ narátor si často své vyprávění obsahově i stylisticky předem připraví, nacvičí, promyslí, co zdůraznit, a co naopak zamlžit, přejít, o čem pomlčet. Pak bude záležet na obratnosti tazatele, aby narátora při rozhovoru z tohoto připravovaného konceptu vyvedl a přiměl ke skutečně spontánnímu sdělení. Tentýž postup bývá účinný u narátorů zvyklých vystupovat veřejně a v médiích. Zde se uplatní, bude-li tazatel klást důraz ne na vlastní průběh událostí, poskytované informace a fakta, ale právě na narátorovo subjektivní prožívání, pocity, názory.

U všech váhajících oslovených narátorů (stejně tak u příliš ochotných narátorů) se doporučuje uskutečnit tzv. přípravný rozhovor, kdy se sejdou tazatel a potenciální narátor „tváří v tvář“. Přípravný rozhovor se doporučuje realizovat obecně u všech projektů. Ne všechny projekty jsou však tak finančně dotované, že lze přípravný rozhovor uskutečnit.

PŘÍPRAVNÝ ROZHOVOR

Přípravný rozhovor realizujeme u všech váhajících, ne zcela přesvědčených potenciálních narátorů a také, pokud nás sám pamětník požádá. Schůzka týden nebo dva před dnem rozhovoru může vám i narátorovi pomoci připravit se a zbavit se případných rozpaků. Pokud není možné setkat se tváří v tvář kvůli vzdálenosti, můžete mnohé dosáhnout častějším písemným stykem (e-mailem) a telefonními hovory.

Při přípravném rozhovoru prodiskutujeme všechny záležitosti obsažené v úvodním dopise a srozumitelně seznámíme narátora s projektem, jeho cílem a smyslem, se všemi legislativními opatřeními a archivací rozhovorů, stejně tak s jejich zpřístupňováním širší badatelské veřejnosti a s postupem (první rozhovor – přepis – druhý rozhovor – přepis – spolupráce narátora při redakci přepisu). Při přípravném rozhovoru je možné a vhodné předložit a prodiskutovat nevyplněnou kopii dohody o podmínkách použití rozhovoru.

Přípravný rozhovor může posloužit také k získání všech potřebných podkladových informací o narátorovi. Účelem těchto informací je, aby vám a budoucím badatelům pomohly zařadit narátory do jejich společenského kontextu a rozpoznat pravděpodobné cesty dotazování během rozhovoru.

Narátora také seznámíme s okruhy témat, jež by měla v rozhovoru zaznít, a informujeme o možnosti odmítnout vyjadřovat se k některým z okruhů. Například pokud hodláte do svého výzkumu zahrnout

otázky na potenciálně citlivá témata (jako porod, antikoncepce, sexualita, rasismus nebo náboženství), je důležité, abyste to v přípravném rozhovoru s narátorem projednali předem a nevyrukovali s nimi během rozhovoru. Narátorům by měla být poskytnuta možnost jasně definovat rozsah, v jakém jsou ochotni se o tématech, která jsou pro ně citlivá, bavit. Na základě vytvořeného vztahu důvěry a porozumění se tazatel může k dotyčnému okruhu vrátit v některém z dalších sezení, nebo se pokusit téma otevřít jinak (např. vhodně položenou otázkou v pravou chvíli).

Narátor může sám navrhnout, kterým okruhem vyprávění začne, případně okruh úplně nový (pak tazatel rychle zvaží, je-li nabídnuté téma nosné pro daný projekt).

Přípravný rozhovor by měl být krátký, neměl by být již počátkem vlastního rozhovoru. Připomeňte narátorům, že na této úrovni potřebujete jen obrys jejich zkušenosti a detaily budete žádat při nahrávaném rozhovoru.

MÍSTO ROZHOVORU

Rozhovory by se měly konat tam, kde se narátoři cítí co nejuvolněji. Většinou je to doma, ale rozhovory mohou být také nahrávány na pracovišti narátora nebo badatele. Nedoporučuje se kavárna nebo restaurace, jež svým hlukem ruší rozhovor, který je pak v další fázi velmi náročný pro přepis. Obývací pokoj nebo pracovna jsou lepší než kuchyně. Měkký nábytek pohlcuje zvuk, zatímco tvrdé povrchy způsobují ozvěny.

Židle by měly být uspořádány tak, abyste seděli k narátorovi v nepatrném úhlu (spíše než naproti nebo vedle). To umožňuje vytvořit oční kontakt, aniž by se tazatel cítil konfrontovaný nebo stísněný. Pokud je nablízku zdroj hluku, jako např. rušná ulice, je nezbytné uzpůsobit prostředí rozhovoru tak, že narátor je čelem ke zdroji hluku, a mikrofon naopak směřuje od hluku směrem k narátorovi.

Přípravný rozhovor je ideálním časem pro to, abyste narátorovi sdělili, jak toužíte získat dobrou nahrávku, a kdy je možné vtáhnout narátora do hry, například tím, že sám požádá ostatní členy domácnosti, aby vás při rozhovoru nerušili.

Kvalitu rozhovoru mohou ovlivnit další faktory, například věkový rozdíl mezi tazatelem a narátorem. Dosavadní praxe ukazuje, že optimální, i když ne častá varianta pro navázání rovnocenného vztahu

v rozhovoru je, když jsou tazatel i narátor přibližně stejného věku. Tazatel může narátora povzbudit tím, že krátce poukáže na některé společné (generační) zážitky, události, zvyklosti. Nejčastější variantou je, že je tazatel mladší (někdy až o dvě generace) než narátor. V takovém případě dá tazatel najevo, že narátorovy zkušenosti a zážitky jsou pro něj zajímavé nejen z profesionálního hlediska, ale i kvůli věkovému rozdílu – že jsou pro něj nové a poutavé. Mladší tazatel bude mít trpělivost s pomalejším proudem jeho vyprávění, zdrží se v řeči úsluví a výrazů, které jsou typickým generačním znakem, a bez znatelného údivu přijme typické generační výrazy narátora.

Dalším důležitým vztahem v rozhovoru je genderové hledisko (shodnost, nebo naopak rozdílnost ve vztahu tazatel–narátor). Asi nejjednodušší pro navázání důvěry je varianta tazatel–muž–narátor–muž (analogicky žena–žena). Žena–tazatelka bude vůči ženě–narátorce zřejmě lepší a otevřenější partnerkou, především pokud půjde o intimnější části její výpovědi. Stejně tak se snadněji podaří vytvořit vztah důvěry mezi muži, kterou je možné posílit jemným zdůrazněním „mužského“ pojetí rozhovoru.

Předchozí akcentování věkových a genderových rozdílů neplatí absolutně, a na tomto místě si jen dovoluujeme na tento možný problém, který by sám o sobě zasloužil vlastní výzkum, upozornit. V minulosti byly například v Centru orální historie ÚSD realizovány skvělé projekty, kde se naopak genderová rozdílnost ukázala jako jednoznačná devíza.

PŘÍPRAVA TECHNIKY

Ve značném předstihu před realizací prvního rozhovoru je nutné seznámit se s nahrávacím zařízením (audio záznamníkem, případně s kamerou), pročíst manuál, otestovat mikrofon a rozhodnout, jak budeme monitorovat zařízení během interview. (Doporučuje se po minutě nahrávání přerušit a překontrolovat kvalitu záznamu!) Ještě před začátkem nahrávání rozhovoru je nutné se přesvědčit, že veškerá technika (kvalitní nahrávací zařízení, zásobní nosič, zásobní baterie) funguje, vybrané prostředí rozhovor nenarušuje a rekordér/kamera jsou umístěny tak, aby narátora, zvláště nezvyklého mluvit na mikrofon/kameru, nestresoval. Před započítím rozhovoru je potřeba zabezpečit (na místě tazatelova pracoviště), aby rozhovor nebyl rušen telefonými linkami a tazatelovými kolegy. Pokud vše zkontrolujeme

a ujistíme se, že zařízení pracuje, jak má, budeme během rozhovoru mnohem jistější a uvolnění. Pokud natáčíme na kameru, je třeba pracovat i s prostorovou dispozicí místnosti, kde se rozhovor realizuje, nenatáčet proti oknu, prázdné zdi, „nezahnat“ narátora do rohu atd.

Samo dotazování je velmi náročné z mnoha aspektů. Musíme se soustředit na několik věcí najednou a zároveň se snažit být o „krok napřed“ před narátorem. Měli bychom „po očku“ sledovat nahrávací zařízení a úroveň záznamu, být připraveni na výměnu nahrávacího média, vedle toho udržovat oční kontakt, sledovat konverzaci a dělat si hrubé poznámky o nových skutečnostech, které budeme chtít objasnit.

Přes veškerá přípravná opatření může technika občas selhat. Když je závada neodstranitelná, nezbyvá než se omluvit, poděkovat a snažit se o smlouení dalšího termínu podle časových dispozic narátora. Mělo by však být vždy zřejmé, že k selhání techniky nedošlo nedbalostí tazatele. K opakování rozhovoru lze přimět narátora mnohdy jen velmi obtížně. Je třeba mít také na paměti, že opakování rozhovorů může projekt neúměrně prodražit (organizace, telefony, cesta za narátorem).

VEDENÍ ROZHOVORU

Rozhovory realizované v rámci jednoho společného projektu by měly být vedeny metodicky stejně, to však neznamená, že při dvou rozhovorech by měly být kladeny přesně stejné otázky, to ani není možné. S každým narátorem by se mělo jednat jako s individualitou. V praxi (především pokročilejších orálních historiků) se osvědčilo vést životní příběh ve třech fázích (trojfázový rozhovor, třídílná struktura¹³). Alexander von Plato nabízí ještě fázi čtvrtou. Ihned na tomto místě je třeba poznamenat, že jednotlivé fáze rozhovoru se nutně nemusí rovnat počtu jednotlivých sezení! Například druhá, třetí a popřípadě i čtvrtá fáze rozhovoru se při nedostatku času nebo financí vyčleněných na projekt (omezené finanční prostředky na cestovné) mohou realizovat při jediném, v našem případě, druhém rozhovoru. To znamená, že interview s každým narátorem by se mělo konat minimálně ve dvou sezeních, kdy při první schůzce bude narátor hovořit s co možná minimem přerušení o svém životě – otevřené vyprávění. Při druhém

13 Viz Robertson: *Oral history guide*.

rozhovoru může dojít buď na jednu, nebo všechny tři dále popsané fáze rozhovoru.

PRVNÍ FÁZE ROZHOVORU

Po úvodní zdvořilostní části setkání zopakuje tazatel hlavní okruhy rozhovoru a zkontroluje nahrávací zařízení, na magnetofon nahraje úvodní specifikace: název projektu, jméno narátora, své jméno, místo a datum konání rozhovoru, účel, pro nějž se rozhovor realizuje.

Na počátku prvního rozhovoru by měl tazatel povzbudit narátora připomínkou předchozí dohody, např.: „Jak jsme si v předchozím setkání/při předchozím telefonátu domluvili, mohl/a byste mi vyprávět svůj životní příběh?“ Přitom se zdrží dalších vstupů, což umožní partnerovi v interview konstruovat vyprávění celého vlastního života. Je důležité, jak narátor navrhne osnovu svého životního vyprávění a proč.

Optimální by bylo, aby narátor konstruoval bez přerušení celý svůj životní příběh. V praxi se ale spíše setkáváme s tím, že narátoři potřebují alespoň na začátku rozhovoru pomoci. V tomto případě je dobré přijít například s tématem dětství. Vzpomínky na dětství bývají z velké většiny bezkonfliktním obdobím, na které téměř každý rád vzpomíná, existuje tedy mnohem větší pravděpodobnost, že se narátor může velmi dobře „rozpovídat“ a sám pokračovat po jednotlivých okruzích. Pokud se narátor po určité chvíli zarazí a tápe, jak pokračovat dál, povzbudí ho tazatel gestem, úsměvem, případnou otázkou vybízející k dalšímu pokračování: A jak to bylo dál?

V prvním rozhovoru by měl tazatel nechat narátorovi co nejvolnější prostor. Pokud už klade otázky, pak jimi nesmí narátora „zahltit“, to znamená, že nemá klást více otázek najednou. Otázky by měly být formulovány tak, aby narátora povzbudily k objasnění dosavadních sdělení nebo k pokračování ve vyprávění. Neměly by (až na nezbytné výjimky) být kladeny tak, aby na ně narátor odpověděl *ano* či *ne* (tzv. zjišťovací otázky, uzavřené otázky), případně jen uvedl nějaké datum nebo jméno a znovu se odmlčel.

Naopak by měly převládat tzv. otevřené otázky, uvozené *Jak?* *Proč?* *Jakým způsobem?* apod., na které nelze odpovědět *ano* – *ne*. Narátor začne vysvětlovat. V tomto případě je pak lépe nechat jej raději zabíhat do nepodstatných detailů než ho přerušit, protože se často k hlavní linii vyprávění vrátí sám. Tazatel by měl trpělivě snést i chvíli ticha – narátor vzpomíná, uvažuje, hledá nit vyprávění nebo se nad něčím zarazí. Pokud pomlka nekončí, může tazatel vstoupit

do rozhovoru, nikoli však otázkou, ale zopakováním (s povzbudivým tónem) poslední věty (části věty) narátora. Tím dává narátorovi zároveň najevo, že ho sleduje pozorně, se zájmem a že je zvědavý na další pokračování. Podobný význam mají tazatelovy nedokončené oznamovací věty, přitakání, pobídka: A potom... Říkal jste, že... To muselo být náročné/složité/zajímavé...

Když se narátor zarazí v řeči proto, že si nevzpomíná na nějaké jméno, místo, datum, měl by mu tazatel vypomoci, ale ani chybně uvedené datum nebo jméno by neměl opravovat bezprostředně (u narátora by mohl vzniknout dojem, že tazatel neopravuje datum, ale jeho). Je důležité, aby se tazatel při narátorově odmlce naučil vystihnout – někdy intuitivně, z mimoslovních projevů narátora – okamžik, kdy narátora svým vstupem neruší ve vzpomínání a vyjasňování vzpomínek, ale kdy už mu pomáhá navázat ztracenou nit vyprávění, odblokovat záraz v řeči nebo paměti. Tazatel by měl být připraven na to, že se v prvním rozhovoru nemusí probrat všechny okruhy a že nemusí být na závadu rozhovoru, jestliže narátor nevěnuje všem tématům stejnou pozornost a zaujetí.

Tazatel si průběžně kriticky vyhodnocuje „zabíhavá“ sdělení narátora. Tam, kde je výpověď nejasná, raději počká a udělá si poznámky pro připomenutí určité následné otázky, kterou v pravý čas položí (konec rozhovoru, druhý, následný rozhovor), než aby přerušil rozhovor.

Přerušit by měl tazatel narátora tehdy, když narátor nevybočí jen z právě probíraného okruhu, ale z celé tematiky rozhovoru. Pak je na místě, aby tazatel do vyprávění nenásilně vstoupil. Například: A vy sám jste v té době...? A jak působilo na vás, když...? Tehdy, říkal jste, už jste byl... – nejlépe tak, že upoutá pozornost narátora k němu samotnému. Narátorova odmlka (nebo spíše častější a prodlužující se odmlky) může signalizovat únavu nebo prostě fakt, že narátor ze svého hlediska už téma vyčerpал a neví, jak „přeladit“, navázat nebo pokračovat. Přejít k dalšímu okruhu mu tazatel nejlépe umožní tak, že například uměle vytvoří určitou návaznost mezi dosavadním a novým okruhem: Škola a studium vás, jak jste říkal, moc nebavilo... O co jste se tedy zajímal mimo školu? Jaké byly vaše koníčky?

K přerušení může rovněž dojít, pokud narátor trvá na vypnutí rekordéru. Jak by se měl v této situaci tazatel zachovat? V odborné literatuře z oboru orální historie můžeme nalézt odlišné názory na to, jak bychom s tímto problémem měli naložit. Osobně jsme se mohli přesvědčit, že ve fázi přerušení nešlo o nijak převratná, „bombastická“ sdělení, ale respondent byl vždy nějak osobně zainteresovaný,

většinou mluvil o nepřítomných lidech, sousedech atp. Pokud narátora nepřesvědčíme, že stojíme o celý a nepřerušovaný rozhovor a narátor na vypnutí trvá, nezbyvá než jeho přání respektovat. Je ale nezbytné vše popsat v Záznamu o rozhovoru.

Narátor rovněž může vyžadovat přítomnost třetí osoby (nejčastěji partnera). Tazatel by se měl snažit přesvědčit narátora, že jde o rozhovor vedený mezi dvěma osobami a že není čeho se obávat, že může dostat nahrávku i přepis rozhovoru atd.

Je ověřeno, že v přítomnosti jakékoli další osoby dostává rozhovor další, změněný rozměr, protože narátor se neobrací jen k tazateli, ale i k této osobě a – vědomě, či podvědomě – upravuje a přizpůsobuje své vyprávění její přítomnosti. Tazatel by měl ustoupit – výjimečně – požadavku narátora na přítomnost třetí osoby u rozhovoru pouze v případě, když narátorův věk nebo zdravotní stav ukazují na to, že třetí osobu narátor chápe jako osobní oporu a zajištění z důvodu svého zdravotního stavu či věku. Tazatel se pokusí s dotyčnou třetí osobou alespoň ujednat, že její přítomnost bude bez vstupů do rozhovoru.

Při evidentní únavě narátora (obvykle délka jednoho rozhovoru nepřesahuje 90 minut) je lépe rozhovor ukončit domluvou dalšího termínu. Pro delší životní příběh je třeba počítat s několika sezeními. Tazatel by měl umět rozpoznat signály, kdy jde o skutečnou únavu a kdy se narátor nudí. Nudu dokáže rozptýlit změna tématu, krátká příhoda (blízká tématu), kterou nabídne tazatel sám. Tazatel by neměl nikdy dát najevo, že ho narátorovo vyprávění nudí. První rozhovor by měl tazatel ukončit poděkováním narátorovi a domluvit se s ním na termínu druhého/dalšího rozhovoru.

Pokud se vám stane, že vám narátor převypráví vlastní životní příběh během pěti, deseti minut a svůj stručný exkurz zakončí slovy: Tak to byl v kostce můj život, nebudte z toho roztrpčení. Nejlepší reakce na takto neúměrně zkrácené vyprávění je konstatování: „Tak to bychom měli pro začátek jakési shrnutí, hlavní body vašeho života, mohli bychom nyní přejít detailněji k jednotlivým etapám?“ Téměř vždy se narátor po takové výzvě rozpovídá a jeho vyprávění nabývá charakteru skutečného *life story*.

DRUHÁ FÁZE VEDENÍ ROZHOVORU

Zatímco v prvním rozhovoru dopřeje tazatel narátorovi co nejširší prostor pro spontánní, a pokud možno nepřerušované vyprávění vlastního příběhu, pak druhý rozhovor často konkretizuje témata zmíněná

v rozhovoru prvním, doplňuje nebo rozšiřuje dosavadní sdělení. Tomu se přizpůsobuje i forma tazatelových vstupů do rozhovoru, který se často stává dialogem mezi narátorem a tazatelem, případně se specifictějšími dotazy tazatele více blíží formě interview. Tazatel se pokusí, aby se ve druhém rozhovoru narátor alespoň dotkl všech základních okruhů. Připomene tedy bezprostředně ty z nich, na něž v prvním rozhovoru z časových či jiných důvodů dosud nedošlo. Cílem tazatele není ani ve druhém rozhovoru získat pouze „fakta“, ale především narátorovo osobní stanovisko a vzpomínku na prožitek.

Tazatel může při druhém rozhovoru hodně vytežit ze skutečnosti, že se během prvního rozhovoru s narátorem do jisté míry už osobně poznali a navázali určitý vztah, nejlépe vztah důvěry a spolupráce. Není na škodu, když na počátku druhého rozhovoru tazatel nenásilně připomene ty momenty z předcházejícího rozhovoru, které vstřícný vztah pomohly navodit (i když nesouvisely s tématem rozhovoru). Třebaže termín druhého rozhovoru musí tazatel opět přizpůsobit časovým dispozicím narátora, měl by se snažit, aby mezi oběma rozhovory nezůstal příliš dlouhý časový odstup (jako optimální se uvádí 14–21 dní). Zejména u narátorů vysokého věku a trpících určitými komplikacemi paměti by se mohlo stát, že narátor si bude (relativně) přesně vzpomínat na událost, k níž za jeho účasti došlo před dvaceti lety, ale zcela nebo z podstatné části zapomene, že tuto událost již detailně popsal při prvním rozhovoru, a proto se k jejímu popisu v plně šíři vrátí.

U většiny narátorů lze očekávat v průběhu druhého rozhovoru větší otevřenost a sdílnost už proto, že si na tazatele určitým způsobem zvykli. Není však zcela výjimečné, že narátor po prvním rozhovoru nabude dojmu, že o sobě „prozradil“ příliš mnoho, a v druhém rozhovoru se bude naopak pokoušet některá vlastní sdělení relativizovat, zamlžit či korigovat. Tazatel by v takovém případě neměl narátora „usvědčit“ z toho, že si sám odporuje, ale krátce zopakovat objektivní, neutrální formou obě verze podaného příběhu a podnítit ho, aby se vyslovil, které z rozdílných verzí dává přednost – a hlavně proč. Rozhovor může tedy být pokračováním rozhovoru prvního (následujícího), kdy probereme etapy narátorova života, okruhy, k nimž při prvním rozhovoru z časových nebo jiných důvodů nedošlo. Druhý rozhovor může být prohloubením a rozšířením sdělení (vyprávění z prvního rozhovoru). Takový rozhovor bývá nejcennější!

Při druhém sezení často dochází i k další, tj. třetí fázi rozhovoru, kdy na řadu přichází sada témat a dílčích otázek, dopředu v týmu

připravená, kterou tazatelé podávají všem narátorům (samozřejmě je na nich samotných, kdy a ve které části rozhovoru připravená témata narátorům navrhnou). Odpovědi na diskutované otázky dovolí porovnat a postavit proti sobě různé výpovědi narátorů.

Poslední, čtvrtá fáze rozhovoru bývá nazývána „fází sporu“. Mezi badateli je stále poměrně častým tématem diskusí, zda tuto fázi zařadit, či nikoli. Podle Alexandra von Plata by měla proběhnout vždy až na samém konci interview. Von Plato má na mysli úsek vyprávění, v němž by měly být pojednány diference mezi narátorem a tazatelem: „Takový spor o odlišné pohledy, o zodpovědnosti osoby obecně nebo konkrétně v popsané situaci ulehčí tazatelům odmítnutí ‚viníků‘, resp. přílišnou identifikaci s ‚oběťmi‘.“¹⁴

Co to znamená pro tazatele? Může se vrátit k probraným okruhům, je-li tu naděje a „podezření“, že narátor dosud neřekl vše, nebo existuje-li zjevný rozpor mezi informacemi, které tazatel o určitém období či události získal z literatury a pramenů, a narátorovým líčením. U takových „sporných bodů“ by tazatelův vstup neměl mít konfrontační charakter (pokud si tazatel není jistý, že narátor polemiku uvítá či alespoň akceptuje). Tazatel může otevřeně poukázat na rozdíly mezi obsahem jiných pramenů a narátorovým vyprávěním, ale tak, aby se nedotkl jeho osobnosti. Narátor často nedobře snáší nejen zpochybnění své pravdomluvnosti a upřímnosti, ale zejména zpochybnění své paměti, případně významu role, kterou v minulosti v určitých událostech sehrál.

Vhodně a v příhodnou chvíli použitý náznak, že narátor ví (prožil) více, než doposud řekl, může pomoci uvolnit dosavadní narátorovy zábrany, přimět ho ke snaze „pochlubit se“ svou zasvěceností. Dobře erudovaný a orientovaný tazatel může pro určitý typ narátorů představovat i partnera v dialogu, s nímž je narátor ochoten probrat určité „kritické“ téma do větší hloubky. Narátor by ale nikdy neměl v druhém rozhovoru získat pocit, že je svými vlastními slovy „zahnán do kouta“ nebo „usvědčen z nepravdy“.

UKONČENÍ ROZHOVORU

K ukončení jakékoli fáze rozhovoru by mělo dojít vždy spíše z iniciativy narátora než tazatele. Je užitečné naplánovat si shrnující slova, která signalizují konec rozhovoru: Při pohledu nazpět... nebo Když

14 Viz Von Plato: *International Oral History*.

hodnotíte svůj život... Požádejte narátory, aby shrnuli názory a pocity – to může poskytnout velmi užitečné informace stejně jako pomoci narátorovi „dobíhat“. Prospěšné může být vybidnout narátora, zda by nepřidal i nějaké vlastní závěrečné komentáře.

Pokud dojdeme na samý konec vyptávání anebo pokud se narátor zjevně vyčerpává, ukončíme rozhovor jednoduchým poděkováním a vypneme nahrávací zařízení. Není ovšem dobré ihned po rozhovoru odejít, naopak je vítané vyšetřit si určitý čas na krátké popovídání si, třeba nad šálkem čaje. Nehledě na zdvořilost, taková chvilka pomáhá v „dobíhání“ narátora, což je obzvláště důležité, když rozhovor rozmýchal emoce nebo nepřijemné vzpomínky.

„Zdržení se“ po rozhovoru pomáhá především narátorům v tom, že se necítí tak, že byli pouze „exploatováni, využiti“.

Při krátkém posezení můžete oba podepsat Dohodu o podmínkách využití rozhovoru. Narátorům připomeneme, že podpis může počkat až do doby, než uslyší nahrávku nebo si přečtou a opraví přepis rozhovoru. Nakonec celého sezení požádáme narátora, zda by si vyhradil ještě určitý čas na další spolupráci při redigování přepisu rozhovoru. Pokud se tazatel s narátorem dohodnou na určitém termínu redigování rozhovoru, měl by tazatel informace o tomto datu, místě a popř. formě zopakovat v děkovném dopise, který po ukončení rozhovoru narátorovi zašle. Tato zdánlivá maličkost přináší do výzkumného projektu významný aspekt: jednak je to to jediné, co může většinou tazatel narátorovi poskytnout, a jednak takový čin přináší tazateli vnitřní uspokojení ve chvíli, kdy cítí silnou asymetrii vůči času narátora, který badateli věnoval. Nehledě již na fakt, že se jedná o obyčejnou lidskou slušnost.

Pokud se při rozhovoru tazatel dohodl s narátorem na předání jakýchkoli materiálů narátora tazateli (fotografie, výstřižky z tisku, narátorovy rukopisné poznámky, diáře, korespondence atd.), potvrdí tazatel jejich převzetí a zaručí jejich následující vrácení, kopírování, archivování, a to podle přání narátora.

ZÁZNAM/PROTOKOL O ROZHOVORU

Záznam o rozhovoru poskytuje více podrobností o obsahu realizovaného rozhovoru. Přitom se jedná o relativně jednoduchý způsob, jak nahrávky, ale především autentické prostředí rozhovoru, audiem nezachytitelné, přiblížit dalším badatelům a kolegům. Záznam o rozhovoru

by měl být napsán co nejdříve po nahrávce rozhovoru, kdy jsou okolnosti interview ještě velmi jasné. Doporučuje se ihned po pořízení rozhovoru nahrát na rekordér první dojmy a postřehy z rozhovoru a posléze spolu s dalšími poznatky využít při sepsání záznamu/protokolu o rozhovoru. Ten by měl postihnout a zachytit:

1. jméno a datum narození narátora, jméno tazatele, datum a místo konání rozhovoru a název projektu, v jehož rámci se rozhovor vedl
2. charakteristické mimoslovní projevy narátora, jeho uvolněnost, nervozitu, trému, nejistotu, sebejistotu atd., pocity tazatele vzhledem k narátorově upřímnosti, otevřenosti, rezervovanosti, vědomým či nevědomým omylům a nepravdám
3. zjevné omyly u jmen a jiných údajů, které se nepodařilo opravit při rozhovoru; místa, kde se rozhovor dotkl závažné nebo citlivé problematiky, nové informace, fakta, nečekaná odhalení, nebo naopak „zablokování“ u narátora – k těmto budou pak směřovat otázky druhého rozhovoru
4. všechny okruhy, které první rozhovor neobsáhl (pro nedostatek času, únavu narátora, zaujetí sdělovanými tématy), a k těm se potom vrátit při druhém rozhovoru
5. všechny neobvyklé události, k nimž došlo v průběhu prvního rozhovoru, to je selhání techniky, rozrušení narátora, přerušování rozhovoru vstupem třetí a další osoby apod.

Záznam o rozhovoru není pouze formálním doplňkem rozhovoru, ale plnohodnotnou součástí práce odborníka v orální historii. Ze záznamu by mělo pro tazatele vyplynout, k jakým konkrétním okruhům, událostem, bodům a tématům zaměřit druhý rozhovor s narátorem a jakou použít formu.

Záznam o rozhovoru zároveň tazateli poskytne důležitou zpětnou vazbu. Právě z kvalitně vedeného záznamu si tazatel přesně uvědomí, ve které fázi nebo konkrétní části tématu rozhovoru se narátor „zablokoval“, ztratil soustředění, pozornost nebo zájem, případně začal projevovat známky únavy. I z toho pak badatel snadno vyvodí, zda ztráta narátorovy pozornosti, zájmu, koncentrace byla vyvolána stavem narátora (únava, rozpaky nad určitým tématem, emocionální hnutí při vyprávění o určité životní etapě), vnějšími okolnostmi (vyrušení další osobou, komplikace s technikou, nevhodně zvolené místo rozhovoru), nebo obsahem či formou tazatelových vstupů, poznámek, otázek. Právě na tomto základě se pak tazatel rozhoduje, které oblasti (témata)

události zdůraznit při druhém rozhovoru, a kde naopak narátor již bližší či obohacující informace, postřehy a dojmy nesdělí (buď vypověděl všechno podstatné ze svého hlediska, či vyčerpal svoji paměť, případně je pevně rozhodnut nezacházet v určité oblasti do větších podrobností či hloubky).

Tazatel si navíc uvědomí, který způsob jeho dotazování, povzbuzení či poznámek narátora skutečně „rozpovídal“, na jakou formu komunikace reagoval pozitivně a vstřícně, kde se naopak stáhl a slovně či mimoslovním projevem dal najevo zábrany, podráždění, neochotu pokračovat v určitém nasměrování rozhovoru. Záznam z prvního rozhovoru tvoří nedílnou součást získaného materiálu spolu s nahraným nosičem (mini disc, mp3 nahrávka) a s přepisem rozhovoru. V tomto okamžiku má badatel vše potřebné a může začít s vlastní tvůrčí prací. Čím je záznam o rozhovoru promyšlenější a konkrétnější, tím lépe pak poslouží jako důležitý pramen při analýze a následné interpretaci rozhovoru. Kvalitně zpracovaný záznam o rozhovoru zachycuje i to, co by jinak z pouhé zvukové nahrávky rozhovoru nebylo zřejmé. Především jde o postřehy o mimoslovním projevu narátora, o jeho rozpoložení, náladě, spontánních reakcích na určitou poznámku nebo dotaz. Tazatelův záznam o rozhovoru je konečně i nedílnou součástí přípravy na druhý rozhovor s narátorem. K přípravě na druhý rozhovor pak patří ověření údajů (dat, informací, konkrétních sdělení) narátora z dostupné literatury a pramenů, případně jejich konfrontování s údaji, získanými v předchozích a následných rozhovorech s dalšími narátory. Součástí přípravy na druhý rozhovor může být případná změna místa, kde se tento rozhovor uskuteční, opětná kontrola technického vybavení a příprava konkrétních otázek, okruhů a poznámek, které tazatel v druhém rozhovoru použije.

Záznam o druhém či dalším následném rozhovoru provádíme stejnou formou a stejně důkladně jako u prvního rozhovoru. Měli bychom se při něm zaměřit na podchycení případných nesrovnalostí mezi narátorovým sdělením v prvním a druhém rozhovoru, změny narátorova postoje k líčeným událostem či k tazateli a rozhovoru jako takovému (otevřenost, nebo rezervovanost).

PŘEPIS ROZHOVORU

Přepis rozhovoru není jen ideálním způsobem, jak rozhovor zpřístupnit ostatním badatelům, ale je také procesem, ve kterém mohou tazatel

a narátor zvýšit cenu rozhovoru tím, že opraví a vyjasní veškerá sdělení získaná v průběhu nahrávání.

Přepisování je velmi náročná práce především z časového hlediska, ale výsledek je velmi přínosný, vzniká tak pramen využitelný v rámci řešitelského kolektivu, ale i pro další zájemce. Pro většinu tazatelů, kteří sami přepisují vlastní nahrávky, jde o velmi důležitou zpětnou vazbu, jejímž prostřednictvím se dozví o silných a slabých stránkách vlastní dotazovací techniky, ale i hodnocení vlastní úlohy v procesu utváření rozhovoru. Tato reflexe je nejlepší způsob, jak se naučit rozvíjet trpělivost, intuici a logiku, aktivní naslouchání, analytické postupy, strukturování otázek atd.

Přepis rozhovoru provádí buď sám tazatel, nebo profesionální písarka, smluvní formou spojená s projektem. Osoba, která přepisuje rozhovor (sám tazatel, písarka), by měla dbát, aby přepis byl co nej-přesnější, nikoli však na úkor srozumitelnosti.

Přepis by měl zachytit především:

- přesný smysl a obsah rozhovoru
- stylistická a jazyková specifika narátora, pod čarou nebo v závorce poznámku o mimořádných událostech, které rozhovor ovlivnily (přerušily, zabránily ve srozumitelnosti některé pasáže apod.)
- měl by resignovat na zachycení např. defektů ve výslovnosti narátora, protože nic nesdělují ani o obsahu rozhovoru, ani o jeho formě a vytvořené atmosféře; pokud by se v přepisu objevily, mohly by se narátora dotknout po lidské stránce
- zachycení výplňkových „vatových“ slov narátora (*teď, jako, ten, jaksi, nějak*) má smysl tam, kde dokresluje narátorův slovní projev (a tím jistou část jeho charakteristiky), avšak ne tam, kde by jejich důsledné zaznamenání bylo na úkor srozumitelnosti záznamu
- přepis nemůže zachytit, jen opsat, mimoslovní zvukové projevy (smích, pláč, kašláním apod.); vyznačuje se v textu v hranatých závorkách – odmlku narátora vyjádří tři tečky v hranaté závorce
- přepis není redakcí rozhovoru – styl narátorova sdělení by při přepisu nahrávky neměl být upravován a korigován. Tyto úpravy spolu s doplňky či případnými změnami v textu přepisu jsou záležitostí následné redakce přepisu, ke kterému dochází ve vzájemné interakci narátora s tazatelem a redaktorem (pokud jím není sám tazatel)

Původní přepis, který prošel důkladným procesem oprav (včetně spolupráce s narátorem), by měl být pokládán, i podle podepsané

smlouvy mezi narátorem a výzkumnou institucí/badatelem, za autorizovanou, schválenou verzí rozhovoru.

Cíle orální historie a jednotlivých projektů založených na orální historii však mohou být různé: řada projektů končí natočením rozhovorů a jejich přepisy. Ty pak slouží k dalšímu badatelskému využití a jsou uloženy v archivech, muzejních sbírkách atd. Některé projekty mají za cíl realizované rozhovory přiblížit širší veřejnosti a publikovat je celé (nebo alespoň jejich části). Pokud se rozhodnete pro publikování rozhovorů, je třeba provést jejich redakci a konečnou verzi nechat narátorem znovu autorizovat.

REDAKCE ROZHOVORU

Pro potřeby odborníků (historiků soudobých dějin, antropologů, politologů, etnologů, sociologů atd.), kteří se rozhovory budou zabývat jakožto prameny získanými metodou orální historie, snad není ani nutné, možná ani příliš přínosné a účelné – přepisy rozhovorů redigovat, neboť tito odborníci a specialisté vytěží své specifické informace právě z neupravené, původní podoby nahrávky a přepisu. Zde mohou nacházet neobvyklá spojení, příklady asociativního myšlení atd. Právě původní, neredigovaný materiál slouží k následnému analytickému a interpretačnímu zkoumání. Možnostem práce s původními texty se věnujeme v částech zabývajících se analýzou a interpretací rozhovorů.

Širší veřejnost, čtenáře, však bude zajímat především vlastní průběh událostí líčených v jednotlivých rozhovorech, prožitky, charaktery a postoje více či méně známých nebo úplně neznámých osob a osobností. Zájmu a potřebám čtenářů vycházejí vstříc publikované texty rozhovorů, které je nezbytně redakčně upravit tak, aby čtenáři nebyli brzděni těmi rysy rozhovorů, jež nezbytně doprovázejí – a svým způsobem i charakterizují – nahraný rozhovor a jeho neupravený přepis.

Snahou redaktora je tedy zároveň zachovat specifické, individuální rysy vyprávění narátorů v co nejpřesnější (nejbližší) shodě s původním vyprávěním a pouze upravit formu tohoto vyprávění (i otázek a případných dalších vstupů tazatele), aby sdělení byla co nejsrozumitelnější a vycházela vstříc běžnému vnímání tištěného textu.

Již při přepisu nahrávky rozhovoru se mohly vyskytnout obtíže způsobené nahrávací technikou. V přepisu se tak mohou objevit

nesrozumitelná slova či části vět, zcela vyloučit nelze ani přeslechnutí či „překlep“ písáčky. Narátor sám se v průběhu rozhovoru nejednou zarazí, odmlčí, přefekne, „ztratí se“ v delší a složitější větě. V průběhu rozhovoru se někdy mimovolně (tedy nikoli pro zdůraznění určitého sdělení) téměř doslovně opakuje, vrací se k již sděleným informacím, aniž by je obsahově pozměnil nebo obohatil.

V zájmu plynulosti textu je dobré taková místa v rozhovoru upravit tak, aby úpravou formy nedošlo ke změně či posunu jejich obsahu (či alespoň aby se takové změny minimalizovaly).

Za optimální postup při redigování rozhovoru považujeme, když redaktor, pokud možno, pracuje souběžně s přepisem rozhovoru a s jeho nahrávkou. Při tomto postupu může nejen korigovat případné omyly v přepisu, ale získat i přesnější náhled např. o tom, kde narátora opakování, zadržnutí, odmlčení apod. obsahují určitá „podprahová“ sdělení (a mají tudíž i jistou informační hodnotu) a kde jsou skutečně jen informačním šumem.

Špatně slyšitelná, případně z jiných důvodů nejasná místa v rozhovoru je možné opravit, pokud má redaktor možnost spolupracovat při redigování přepisu nahrávky přímo s narátorem. Jistým rizikem tohoto postupu však je, že se v určitých případech narátor snaží dodatečně „zprěšňovat“, doplňovat či pozměňovat svá původní sdělení nejen po formální, ale i po obsahové stránce.

REDAKČNÍ ÚPRAVY OTÁZEK A VSTUPŮ TAZATELE – SPÍŠE V ROVINĚ DOPORUČENÍ

Pokud není redaktor zároveň tazatelem při vedení rozhovoru, respektuje vždy obsah tazatelových otázek a vstupů, ale jejich formu upraví tak, aby čtenáři usnadnila orientaci v rozsáhlém a tematicky různorodém textu. Otázky, případně poznámky a doplňky tazatele tak v podstatě nahrazují názvy podkapitol narátorova životního příběhu. Pokud tazatel svým vstupem vyjádří pouze povzbuzení k narátorově dalšímu vyprávění, pak tyto vstupy většinou škrtneme ve snaze zachovat plynulost narátorova příběhu.

Takové redakční řešení staví do určitého rozporu dva principy orální historie: sledovat spontánně se odvíjející příběh narátora, pokud možno, bez přerušování a zároveň zachytit rozhovor přesně tak, jak se ve svém průběhu odvíjel. Vzhledem k tomu, že publikujeme autobiografická vyprávění, preferujeme první z těchto variant.

REDAKČNÍ ÚPRAVY ROZHOVORU ODEHRÁVAJÍCÍHO SE PŘI DVOU A VÍCE SEZENÍCH

Publikované rozhovory jsou většinou vedeny při dvou, případně více setkáních tazatele s narátorem. Nabízí se tedy zachovat strukturu jednotlivých sezení a publikovat je tak, jak za sebou následovala. Praxí však zjišťujeme, že se narátor často při druhém rozhovoru vrací k již probraným tématům, jejichž jednotlivé pasáže opakuje beze změny smyslu i obsahu, často i podobnými, ne-li stejnými slovy. Proto taková místa, která jen rozvíjejí, doplňují či zpřesňují vyprávění z prvního rozhovoru, přičleňujeme k tematicky příslušným místům prvního rozhovoru, a jednotlivá sezení tak propojujeme do jednoho celku. Tato poznámka však neznamená jediný možný přístup k redigování rozhovorů, vychází spíše z naší dosavadní praxe. Jiné profese možná budou volit jiný přístup. Orální historie je příliš mladá – zároveň však dalším názorům – otevřená disciplína na to, aby stanovila jednoznačná pravidla, na kterých by navíc dogmaticky trvala. I další přístupy k redakci rozhovorů jsou spíše dobře míněnou radou než jakýmkoli předpisem.

REDAKČNÍ ÚPRAVY GRAMATICKÉ, SYNTAKTICKÉ A STYLISTICKÉ STRÁNKY ROZHOVORU

Redigování rozhovorů po gramatické, syntaktické a stylistické stránce není pouze mechanickou prací „opravující“ případné narátorovy (i tazatelovy) „chyby“ a stylistické neobratnosti.

Proti veškerým jazykovým úpravám narátorova vyprávění lze argumentovat skutečností, že užití spisovného jazyka, jeho hovorové podoby či obecné formy češtiny narátora jistým způsobem charakterizuje – vypovídá o jeho všeobecné vzdělanosti, kultivovanosti, jazykové obratnosti, úctě či obecněji o vztahu k mateřskému jazyku a zároveň o míře spontaneity (či předchozím „nacvičení“) jeho projevu. Užití spisovné češtiny v mluveném projevu může však být u jednoho narátora výrazem jistého napětí, snahy „ukázat se“ před tazatelem (a nahrávacím zařízením) jako pečlivý, jazykově precizní vypravěč se značně vysokým stupněm sebekontroly, zatímco u druhého narátora je přirozeným návykem, odrazem sečtělosti, výrazem praxe ve veřejném projevu. Střídání spisovných a nespisovných slovních tvarů signalizuje jednou narátorovu trému, jindy však uvolněnost, přesun pozornosti z obsahové stránky sdělení na jeho formální dokonalost či vytrřebenost. Svoji úlohu zde může hrát věk narátora, případně jeho vzdělání

a profese, ale konkrétní mluva jedince přitom nemusí být vždy v souladu s uvedenými možnými motivacemi, intelektuální úrovní a dalšími osobnostními rysy. Vyvozování pregnantních závěrů z jazykové stránky narátorova projevu vychází z určitých obecných předpokladů, ale v konkrétních případech může být i zavádějící.

Obdobně můžeme pohlížet na syntaktickou stránku vyprávění. Narátorova sebekázeň, převaha logického myšlení nad asociativně kupenými vzpomínkami nachází svůj odraz ve větné skladbě, vnitřní kompozici sdělení, plynulosti, návaznosti jednotlivých motivů či bodů vyprávění. Neplatí to však u každého narátora a za všech okolností.

Ponecháním všech gramaticky nesprávných tvarů, neprůhledné větné syntaxe apod. bychom tak vlastně mohli narátorův projev spíše zkreslit než přesně reprodukovat z hlediska smyslu.

Při redigování jazykové stránky narátorova sdělení je zároveň nutno brát v úvahu, že mluva (doplněná a obohacená výrazem obličejce, *body language*) probíhající v určitém rytmu, tempu a hlasitosti a zároveň vnímaná sluchem (tazatele) působí jinak než tištěný text vnímaný zrakem čtenáře.

Opětovně zde musíme zdůraznit, že jazykovědec či například psycholog, studující narátorův projev z hlediska své profese, budou mít v archivu ve sbírce rozhovorů k dispozici nahrávku rozhovoru spolu s jejím neredigovaným přepisem.

Čtenář, hledající v publikovaném textu především narátorův životní příběh, však bude k textu přistupovat s očekáváním, že hledané informace (fakta, data, případně narátorovy postoje a názory) obdrží formou srozumitelnou, neztěžující a nerušící jeho sledování obsahu a smyslu textu nekorektními mluvnickými tvary a syntaktickými nedostatky.

Proto paušálně upravujeme obecně české tvary substantiv, adjektiv, zájmen, číslovek a sloves do spisovné formy, přičemž v původní, obecné či hovorové formě češtiny je ponecháváme pouze tam, kde je z obsahu textu (nahrávky) evidentní, že je narátor užil vědomě a cíleně, jako nástroje zdůrazňujícího určitý významový prvek jeho sdělení, postoj, názor nebo pocit.

Po stránce syntaktické upravujeme pouze místa, která jsou v textu přepisu významově nejasná nebo nezáměrně dvojznačného významu, případně ta, kde narátor „jedním dechem“ sdělí několik různorodých informací, z nichž každá má charakter samostatné věty nebo souvětí. Po stránce lexikální zasahujeme do textu přepisu jen výjimečně – vyškrtnutím zjevně nadbytečných ukazovacích zájmen a tzv. vatových,

výplňkových slov, pokud jsou skutečně pouze určitým slovním „tikem“ a nijak necharakterizují a nedokreslují autentický narátorův projev.

Důsledně ponecháváme v původní podobě případné prvky nářeční (ať gramatické, či lexikální), protože jejich užitím se narátor vědomě či nevědomky hlásí k určitému regionu (nářeční oblasti). Rovněž ponecháváme výrazy slangové, termíny profesního žargonu, vulgarismy a případné narátorovy neologismy.

Užije-li narátor ve vyprávění cizojazyčný výraz, úsloví, citát či přejde-li do jazyka, v němž vedl v minulosti nějakou diskusi, případně komunikoval s cizinci, uvádíme takové sdělení v ortograficky správné formě daného jazyka; pouze u jazyků, které nepoužívají v písmu latinu (například ruština), transkribujeme text do latinky podle pravidel (úzu) transkripce textu z toho kterého jazyka, případně po narátorově souhlasu uvádíme český překlad.

Reprodukuje-li narátor rozhovor, který vedl s další osobou, a použije-li při této reprodukci přímé řeči, zvažujeme, zda výrok druhé osoby parafrázuje svými slovy, či přesně cituje. Citát pak uvádíme v uvozovkách, parafrázi bez uvozovek, aniž bychom upravovali přímou řeč na nepřímou.

V co nejširší míře ponecháváme beze změn a úprav narátorova jazyková specifika, do nichž zasahujeme pouze tam, kde by ponechání původního sdělení bylo na úkor srozumitelnosti textu.

Při redigování rozhovorů rozhodně neusilujeme o to, abychom redakčními zásahy „vylepšili“ styl narátorova projevu a vůbec jeho idiolekt. Takové úpravy by vycházely ze subjektivního přístupu redaktora, porušily by autentičnost narátorova sdělení a už tím by byly v rozporu se zásadami a záměry orální historie. Již při prvním kontaktu s tazatelem byl narátor ujištěn, že v rozhovoru nebude „zkušěn“ ze své stylistické a jazykové obratnosti, a tedy ani publikovaný text rozhovoru nemá být ukázkou jeho rétorických schopností, ale zprostředkováním spontánně (případně s pomocí tazatele) vybavovaných vzpomínek. Protože publikován může být pouze rozhovor, jehož zredigovanou formu narátor autorizoval, jsou i případné stylistické neobratnosti ponechány v publikovaném textu s vědomím a souhlasem narátora.

Redigovaný rozhovor tedy co nejvíce uchovává původní narátorův projev, zároveň však má čtenáři umožnit plynulou orientaci v textu a sledování linie vyprávění. Redaktor se tak ocitá „mezi Charýbdou a Scyllou“ požadavků uchovat individuální rysy narátorova vyprávění a nároku nakladatele a především čtenáře na určitý jazykový a stylistický standard publikovaného textu. Pro souběžné řešení obou

těchto požadavků existuje snad jediné obecné pravidlo: přistupovat individuálně ke každému rozhovoru a respektovat v něm jak narátora osobnost a osobitost, tak nároky čtenáře, pro něhož je publikace určena.

V řadách odborné veřejnosti se tento redakční přístup může setkat s výhradami z obou stran.¹⁵ Jakékoli redakční úpravy koneckonců modifikují původní narátorův projev a nezbytně vnášejí do publikovaného textu i redaktorův přístup k jazyku a stylu vyprávění. Badateli soustředěnému na faktografickou, obsahovou linii rozhovoru mohou naopak připadat redakční úpravy nedostatečné, ponechávající příliš mnoho místa eventuálním odbočkám z hlavní linie a specifickým prvkům narátora jazykového projevu, které poněkud odvádějí pozornost od věcných informací a dat, obsažených v textu.

Oběma typům výhrad lze přiznat určitou oprávněnost, avšak nelze opominout ani závažnost praktického zřetele při publikování rozhovorů. Záměrem badatele, redaktora, případně vydavatele je představit veřejnosti narátory jako osobnosti s individuálními rysy, nedostatky i přednostmi, a učinit tak formou, která jejich poznání odbornému i laickému čtenáři usnadní, aniž by je zploštila.

15 Je jen pozitivní, že umění přepisu rozhovoru a především jeho redakci je na Fakultě humanitních studií UK věnován samostatný kurz.